

LOKALITÁS ÉS IDENTITÁS GLOBÁLIS SZEMSZÖGBŐL

TIBORI TIMEA

Tanulmányom egy korábban, a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program égisze alatt végzett, *Magyar–szlovák összehasonlító komplex képzési program a romák felzárkóztatásáért* címet viselő vizsgálat része (NKFP 5/035/04). A vizsgálat 2004 és 2007 között zajlott, és két fő pillére volt: a kísérleti felnőttképzés és az identitás kutatása a Zempléni Kistérségben. Írásomban most a terepmunka során szerzett tapasztalataim közül az attitűdökről, az identitásról és az interjúzásban körvonalazódó diskurzusfajtákról szólok.

Az attitűdök

A mértékadó hazai (Erős 1998; Neményi–Szalai, 2003; Csepeli–Örkény–Székelyi 2002; Magyar Gallup 1994; Enyedi–Erős–Fábián 2000; Fact-Szocio-Graf 2002 stb.)¹ és nemzetközi kutatások (Assmann 1999; Breakwell 1986)² e tárgykörben többnyire azt vizsgálták, mekkora a többség és a kisebbség közötti távolság valamely eltérő (szexuális másság, vallás, politikai nézetek stb.) vagy éppen „deviáns” (drog, alkohol, bűnözés) magatartás alapján. Magyarországon a legnagyobb elutasítás a bőrszín alapján történik, így évről évre nő a cigány-

1 Erős Ferenc (szerk.) (1998): *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Budapest, Wesley János Lelkészképző Iskola – Új Mandátum, Neményi Mária–Szalai Júlia (2003): *Kisebbségek kisebbsége*. Budapest, Sík; Csepeli György–Örkény Antal–Székelyi Mária (2002): *Nemzetek egymás tükrében. Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében*. Budapest, Balassi; Magyar Gallup Intézet (1994): *A roma népesség demográfiai helyzete és jellemzői. Kutatási jelentés*. Kutatásvezető: Kemény István és Havas Gábor. Kézirat; Enyedi Zsolt–Erős Ferenc–Fábián Zoltán (2000): *Előítélet és tekintélyelvűség a fiatalok körében*. Szeged, Belvedere; Fact-Szocio-Graf (2002): *Acces to Work 2. projekt magyarországi felvételének eredményei a hátrányos helyzetű munkavállalókról*. Pécs. Kézirat.

2 Assmann, J. (1999): *A kulturális emlékezet*. Budapest, Atlantisz; Breakwell, G. M. (1986): *Coping with threatened identities*. New York, Methuen Collier.

ellenesség. Ennek megfelelően a „többség és az én” viszonyának megítélésére a Bogardus-skálát³ használtuk, a cigányok megítélésére a szociokulturális értékeket (amelyek a Csepeli–Örkény–Székelyi [2002] szerzőhármas határon túli fiatalok körében végzett esélyegyenlőségi vizsgálataiban is szerepelnek),⁴ a pozitív és negatív tulajdonságok mérésére pedig a Barczy–Diósi–Rudas (2000) által használt skálázást.⁵

Hipotézisünk szerint – amely a Fact-Szocio-Graf 2002-es vizsgálatában is erőteljes hangsúlyt kapott⁶ – a cigányságon belüli növekvő ellentétek, gazdasági-társadalmi feszültségek mára erőteljesen megosztották e jelentős számú kisebbséget, amihez a vallási és politikai törekvések újabb és újabb negatív lökést adnak.

Az attitűdök változását kvalitatív módszerekkel próbálják feltérképezni a kutatók, ezért a szociológusoknak jó útmutatásul szolgálnak a szociálpszichológiai felvételek (például Erős 1998; Székelyi–Örkény–Csepeli 2001),⁷ valamint a narratívák (elbeszélések) pszichológiai értelmezése az időben, a társadalmi térben és az egyéni, illetve a csoportidentitásban.⁸ Hangsúlyozzuk azonban, hogy a mi vizsgálatunk és maga a projekt sem volt cigánykutatás a szó esszenciális értelmében, hanem a hátrányos helyzetűek integrációjának lehetőségeiről szólt.

A következőkben az általunk képviselt kutatási elképzelések és módszerek alkalmazásának elméleti háttéréről adunk rövid összefoglalást.

3 Bogardus-skála: ebben a társadalmi távolságot mérő attitűdvizsgálatban arra kellett választ adni, milyen interakciós-kommunikációs közösséget vállalna valaki egy más nemzetiségű, etnikumú, bőrszínű stb. személlyel. A lehetőségek: családi kötelék, szomszédság, közös munkahely, turista, elutasítás.

4 Csepeli György–Örkény Antal–Székelyi Mária (2002): *Nemzetek egymás tükrében. Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében*. Budapest, Balassi.

5 Barczy Magdolna–Diósi Pál–Rudas János (2000): *Vélemények a máságról – előítéletek a fiatalok körében*. Budapest, Animula. A szerzők könyvükben több – az ifjúság körében végzett – felmérés tapasztalatait összegzik, amelyek a társadalmi változások által kiváltott szorongások mértékét, a bármifajta kisebbséggel kapcsolatos bűnbakképzést elemzik és rangsorolják.

6 Fact-Szocio-Graf (2002): *Az Acces to Work 2. projekt magyarországi felvételének eredményei a hátrányos helyzetű munkavállalókról*. Pécs. Kézirat. (A multi- és interetnikus/kulturális kérdéseket vizsgálták az intézet munkatársai a társadalom mindennapjaiban, példákkal szemléltetve a kirekesztést és az egyenlőtlenséget.)

7 Erős Ferenc (szerk.) (1998): *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Budapest, Wesley János Lelkészképző Iskola – Új Mandátum; Székelyi Mária–Örkény Antal–Csepeli György (2001): Romakép a mai magyar társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 3. sz. 19–46. p.

8 László János (2005): *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába*. Budapest, Új Mandátum.

A vizsgálódások, elemzések egyik aspektusa a „történetek tudományának” (vagyis a személyesen elbeszélte történetek értelmezése nyomán született pszichológiai konstrukcióknak)⁹ bevezetése az empirikus kutatásba és a képzési szintekbe egyaránt. Mint László János írja: „[...] az elbeszélés kellően rugalmas, ám kellően stabil képződmény ahhoz, hogy meghatározott kérdésekre vonatkozó tudományos elemzés kiindulópontja legyen.”¹⁰

Ez a magyarázata, hogy az 1000 kérdőív mellett 30 mélyinterjú készült. Utóbbira azért volt szükség, mert „[a]z elbeszélés olyan nyelvjáték, amely megteremti a saját kereteit, s ezáltal alkalmas arra, hogy objektív, tudományos vizsgálat tárgyává tegyük”.¹¹

A kutatás jellegéből adódóan a hangsúly három nagy területre helyeződött: iskolai életút, munkatapasztalat, jövőbeli tervek. (Ez megfeleltethető a narratívum-elemzés szempontjainak is, mert érvényesül az események értelmezése, az időbeliség, illetve az oksági meghatározottság.)

Idő és elbeszélés

Elfogadva Paul Ricoeur megállapítását, hogy az emberi időélmény (múlt, jelen, jövő) meghatározza az elbeszélés képességét,¹² azt tapasztaljuk, hogy ez összefügg az egyén túlélési stratégiáival is, amit Theodore E. Sarbin (2001) is bizonyít kísérletében.¹³ (Ricoeur évekig vizsgálta az elbeszélések idősíkjait, a fő- és mellékmotívumok rangsorváltozását, metaforikus jellegét; Sarbin szintén számos kvalitatív kutatást végzett a metaforák tanulmányozására. A narratívumot mint szociális és posztmodern megismerési formát elemzi.)

Kutatásunkban arra kerestük a választ, hogy a múltnak és a szűk térben zajló jelennek milyen hatása van a jövőre nézve, hogyan formulázza meg az egyén a céljait döntési helyzetekben, milyen stratégiát választ azok elérésére, s ha sikerrel jár, mennyire tekinti önálló, individuális teljesítménynek azt, illetve mennyire számít a közvetlen és a nagyobb közösség (a kisebbségi és többségi társadalom) támogatására, elfogadására?

A terepmunka során folyamatosan feszegettük a program kereteit és arra törekedtünk, minél szélesebb körből gyűjtsünk kvantitatív és kvalitatív adatokat annak érdekében, hogy megismerjük a résztvevők külső-belső motívumainak főbb jellemzőit. „[...] a társadalomtudományokban a biológiához hasonlóan, de a többi természettudománytól eltérően lényegi komplexitást felmutató struk-

9 Uo. 11. p.

10 Uo. 12. p.

11 Uo. 15. p.

12 Uo. 13. p.

13 Sarbin, T. R. (2001): Az elbeszélés mint a lélektan fő metaforája. In László János–Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák* 5. Budapest, Kijárat, 59–77. p.

túrákkal van dolgunk, vagyis olyan struktúrákkal, amelyeket csak viszonylag nagyszámú változót tartalmazó modellekkel lehet kielégítően jellemezni – írja Hayek. – [...] A szervezett komplexitás itt azt jelenti, hogy az azt kifejező struktúra jellege nem csupán az egyes összetevők tulajdonságain és relatív gyakoriságán múlik, hanem azon is, hogy az egyes elemek milyen módon kapcsolódnak egymáshoz [...] a [szervezett struktúrákra vonatkozó] predikciók az alakuló struktúrák általános vonásait jelzik, de nem tartalmazznak specifikus állításokat azokról az egyedi elemekről, amelyekből a struktúra felépül.”¹⁴

Az eredményeket több tényező segítette

Az a munkacsoport, amellyel együtt dolgoztunk – egy fő kivételével – jól képzett pedagógusokból és andragógusokból állt, akiknek többéves, évtizedes gyakorlata van abban, miként kell és lehet az alulmotivált személyeket érdekeltté tenni egy tanulási folyamatban. Valamennyien egyetértettünk abban, hogy a kreatív, fantáziát igénylő, flexibilitásra épülő feladatsor, majd a megvalósítás és a „késztermék” lehet az az élmény, amely ébren tartja az érdeklődést, és pozitív irányban mozdítja el a képességeket, készségeket. Az idegrendszer motoros működése és a kognitív gondolkodás, a választás és a döntés egyéni és csoportos felelősségének súlya, az intuíció és az innováció – megannyi impulzus az „alkotási” folyamatban.

A csoportokat különböző nemű, életkorú és képzettségű egyének alkották, így működött a magyar és a szlovák csoport, akik a teljes folyamatban részt vettek. Voltak viszont olyan felzárkóztató képzések, ahol homogén csoportok alakultak ki. A virágkötők mind nők voltak, míg a gombász-, gyógynövényes csoportok többségében férfiak. A tradicionális választás mellett azonban a csoport tagjai erősen érdeklődtek a másik munkája iránt, különösen, hogy a virágkötők – bár egyiküknek sem volt előképzettsége, tehát azonos alapról indultak – már az első estére olyan szakszerű és ötlettel teli tárgyakat készítettek, amelyekkel nemcsak saját ambícióikat növelték, hanem elismerést és egészséges „irigységet” váltottak ki a többiekből.¹⁵

14 Hayek, F. A. von (1995): *Piac és szabadság*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 315. p.

15 A projektben szervezett képzésekben 100 fő végzett 60 órás aktív tanulási módszereken alapuló munkaerőpiaci tréninget, amelynek része volt a virágkötéstudomány és a gombászat. A tréningben magyar, cigány és szlovák férfiak és nők vettek részt. Valamennyien magyarul beszéltek. 18 fő (1 fő lemorzsolódásával) elvégezte az Országos Képzési Jegyzék A-csillagos sütőipari szakképzést. A projekt végén 60 órás vállalkozói képzés volt, amelyre önként jelentkezett 18 fő a Zempléni Kistérségből és 5 fő Szlovákiából, Királyhelmecekről.

A képzésben részt vevő oktatók, pedagógusok számára – túl a program követelményein, a képzők képzéseként – kistérségi mentorképzést tartottunk, melyet később az Oktatási Minisztériumban, illetve a Nemzeti Szakképzési és Felnőttképzési Intézetben akkreditáltunk.

A három munkacsoport tagjai az első naptól kezdve kicserélték tapasztalataikat, és mindent megnézték, ami vizuálisan befogadható volt, kíváncsian várták a fejlődés újabb „termékeit”, például az ünnepkörökhöz kapcsolódó asztali és falidíszeket, virágkosár- és kalapdíszítést stb. Miközben technikailag egyre bonyolultabb fogásokat sajátítottak el, a kollektív és az egyéni munkadarabok egyértelműen alkotóik fantáziájáról, generatív és kreatív képességeiről adtak számot. (Fotókat készítettünk az egyes munkafázisokról, amelyek első látásra is azt igazolják, a csoport tagjai érdeklődéssel és gazdag fantáziával, erős és kitartó alkotókedvvel foglalatoskodtak.)

A „termékeket” együtt készítette az 56 éves szlovák asszony és a 16–17 éves magyar fiatal lány, teljes összhangban. A magyarok és a cigányok – elismerve és erősítve egymás ötleteit, értékeit – zökkenőmentesen tanultak együtt és egymástól. Hasonlóképpen a fiatalabb fiúk elfogadták a tapasztaltabb férfiak útmutatásait, jól kiegészítették egymás tudását, képességeit. Egyformán örömmel dolgoztak a természetben, a gyűjtés során, akárcsak a számítógépek mellett, amikor az internet segítségével folyt az oktatás a gombákról és a gyógynövényekről. Kiegyenlítődték a tudások, a fogások, ezzel gyorsabbá és mélyebbé vált a tanulás.

Sok kedves, érdekes és tanulságos epizódja volt az együtt töltött öt napnak, amelynek leírása és elemzése itt és most túlfeszítené e beszámoló műfaji és terjedelmi kereteit. Összegezve elmondható, a csapat- és önbizalomépítés, valamint a reális célkitűzések szempontjából mérföldkőnek tekinthető a 2005. júniusi „nyári tábor”. Elindította a résztvevőket azon az úton, amelyet – bár a maguk erejéből és önállóan kell végigjárniuk – a program ideje alatt minden lehetséges eszközzel támogattunk, nemcsak a személyiség épülésében-építésében bízva, hanem abban is, hogy többségük megtalálja majd a maga kitörési lehetőségét a most meglévő céltalanságból, enerváltságból, kezdeményezőképtelenségből.

Csak egy adalék még a nyári táborról: az első napon 38 fővel kezdtük el a foglalkozásokat, a másodikon már 43-an voltunk, és lemorzsolódás nélkül ugyanennyi résztvevőnek adtuk át az ötödik napon a tanúsítványt. (A fiatalok mozgósították egymást és ügyeltek az együtt kialakított szabályok betartására, de a szlovák asszonyok is azt adták hírül családtagjaiknak és a kutatást segítő szlovák partnerünknek, hogy „mindenki sajnálhatja, aki nem jött el, mert [...] nincs közös élménye munkában, beszélgetésben, tanulásban, közös játékban, táncban, éneklésben, az együttlétben!”)

Identitás

A Zempléni Kistérség folyamatos leszakadása, lakóinak fokozódó esélyegyenlőtlensége okán fontos szerepe van az önazonosság vizsgálatának. A halmazottan hátrányos helyzetben lévőket súlyosan megosztja etnikai hovatartozásuk. Ebből fakad, hogy számba vettük, mik a hasonlóságok és a különbségek a térségben élő, de más-más népcsoportokhoz tartozók életmódjában, vágyaiban és az ebből

valósággá szelídített (leegyszerűsített) mindennapokban. A térség lakói – minden egyediségüktől függetlenül – abban nagyon is hasonlítanak egymásra, hogy az elmúlt évtizedek társadalmi, gazdasági változásai gyökeresen átalakították az életüket. Azt is világosan látnunk kell, hogy döntően negatív értelemben módosult az egyes emberek életmódja, változtak munkafeltételeik, csökkentek kiterjesztési esélyeik. Amikor az okokat kerestük, éreztük, megkülönböztetett figyelemmel kell kezelnünk a térségben markánsan jelentkező önazonossági problémákat.

Amikor egy nép életformaváltást él át, melynek során maga mögött kell hagynia darabokra hulló, hagyományos patriarchális életformáját és ezzel együtt hagyományos népi kultúráját is, amely identitásának ősi és alapvető hordozója, akkor a közösségnek a hagyományokhoz leginkább kötődő tagjaiban felmerül az igény ennek a múltba tűnő életformának és kultúrának a megőrzésére, megörökítésére. Ez vezette el a kiemelkedő zenészeket, énekeseket, képzőművészeket, költőket ahhoz, hogy különösen a hetvenes évektől önálló alkotásokba sűrítsék mondanivalójukat.

A roma kultúra a hetvenes évek elejéig a többségi társadalom számára jobbra a kávéházi cigányzenét és a munkahelyre ingázókkal teli fekete vonatokon hallható, látható „cigányfolklor” jelentette. A hagyományos roma életforma felbomlásával, a régi mesterségek megszűnésével, a régi szokások egy részének elsorvadásával, a szellemi kultúra, a népdalok, a mesék celluloidszalagra kerülésével még inkább megosztottá vált saját felfogásuk is helyzetük meghatározásáról. A hagyományörzők zárt közösségbe rendeződtek, míg az életformaváltásban, asszimilálódásban, integrációban résztvevők számos olyan új életstílus-elemet építettek be a mindennapjaikba, amely segítette őket a társadalmi munkamegosztásba való beilleszkedésben, de gátolta a hagyományok megőrzésében. A nyolcvanas évek közepétől ez az amúgy is kettészakadni látszó roma társadalom még további kiscsoportokra bomlott, mivel a gazdasági átalakulás folytán döntően a romák lettek a rendszerváltás vesztesei, mind a munkaerőpiacon, mind az iskoláztatásban, de még a vállalkozásokban is. Az ezredfordulóra az előbbi hátrányokhoz olyan települési és egészségügyi problémák is társultak, amelyek mára jelentősen megosztották és sok szempontból kiélezetten egyenlőtlen gazdasági és társadalmi helyzetbe hozták a romákat.¹⁶

Ez a bonyolult társadalmi, gazdasági helyzet indokoltta teszi, hogy a kutatási programban számos módszert együttesen alkalmazzunk az adott térségben élők életmódjának megismerésére. A puha elemzésekhez az interjúkészítést, az esettanulmányokat, élménybeszámolókat használtuk fel. Most azt az elméleti keretet mutatjuk be, amely vizsgálatunk háttérül szolgált. Az egyik pillére az

16 Lásd erről részletesen Babusik Ferenc (2005): *Az esélyegyenlőség korlátai Magyarországon. Státus, etnicitás, kirekesztődés az egészségügyben és a szociális szférában*. Budapest, L'Harmattan Kft.; uő (2008): A romák foglalkoztatási diszkriminációja. *Esély*, 2008. 2. sz. 47–70. p.

attitűdök elemzése, melyről korábban már szoltunk. A másik az önazonosság vagy identitás.

Két nézőpontot érvényesítettünk a feldolgozás során:

- az egyik Erikson (2003)¹⁷ vélekedése az önazonosságról, ahol „a társas világgal való érintkezés során keletkező tudatos és nem tudatos élmények életkoronként és társadalmi környezetként változó bonyolult integrációja, amit a személy számára saját élettörténete jelenít meg és fog egységbe [...], amit a folytonosság, a biztonság vagy az integrálás” jellemez különösen.¹⁸
- a másik Bruneré (1996),¹⁹ aki a fejlődést a kultúra betetőzéseként értelmezi („a kultúra az evolúció utolsó trükkje”).

Minden cselekvést, magatartást, a kihívásokra, akciókra adandó választ a kultúra megjelenési formájaként értékeltünk, arra építve, hogy a kölcsönkapcsolatok rendszerében, hálójában olyan élményekben lesz része az egyénnek, olyan pozitív érzéseket képes így elraktározni a tudatában, amelyek előhívhatók, és jó eséllyel alkalmazhatók a nehezebb élethelyzetek, feladatok megoldásában. (A megélt élmények ösztönzőleg hatnak nemcsak az érzelmi, hanem az értelmi, a racionális döntésekre is, amelyek a szisztematikusan és „szenvedéllyel” végzett tevékenységet kiteljesítik.)

Az utóbbi 10–15 évben végzett identitásvizsgálatokban – különösen, ha azok a roma kisebbséggel foglalkoztak – „három – ideáltipikus, valójában keveredő és korántsem egységes – romákkal kapcsolatos diskurzus különíthető el: az »elemző-megállapító«, a »politikai–civil társadalmi«, illetve a »kriminalizáló« diskurzusok. Az »elemző-megállapító« diskurzus leginkább a társadalomtudományok által termelt és szorosan az akadémiai mezőnyhöz kötődik – ezt nevezi néhány szerző enyhén cinikusan »akadémiai etnicitásiparnak« is.”²⁰

Diskurzusfajták

Példák a diskurzusfajtákra a mi tapasztalataink alapján:

a) Elemző-megállapító diskurzus

A fentebb ismertetett megközelítésmódokból adódik az az alapkérdés, amelyet mi sem tudtunk megkerülni: ki a cigány? A munkacsoport elkészítette azt a

17 Erikson, E. H. (2003): Identity and the life cycle: Selected papers. *Psychological Issues*, Vol. 1 (1), pp. 5–165.

18 Idézi László János (2005) i. m. 16. p.

19 Bruner, J.–Fleischer-Feldman, C. (1996): Group narrative as a cultural context of autobiography. In Rubin, D. C. (ed.): *Remembering our past*. Cambridge, Cambridge University Press, 291–317.

20 Suhay Péter (2007): *Cigány-kép. Roma-kép*. Budapest, Néprajzi Múzeum. 99. p.

problématérképet, amely kísérletet tesz a válaszadásra. Ezen kívül ugyanezt a kérdést fókuszcsoporthoz beszélgetések formájában is feldolgoztuk. Az alábbi idézetek ezekből a beszélgetésekből valók.

Roma férfi, 57 éves, felsőfokú végzettségű:

„Akkor, amikor példának akarom magamat érezni, akkor mindig eszembe juttatják, hogy én cigány vagyok. Követnek, hál istennek, az emberek, már eljutottunk oda Sátorajlajújhelyen, hogy legutóbb azt mondták nekem a hivatalban, hogy talán egy osztálynak nincs annyi ügyfele, mint nekem naponta. [...] ettől én az utcán beszélek az emberekkel, és próbálom azt mondani nekik, hogy hároméves korban kerüljön igenis a cigánygyerek az óvodába. Hogy azokat az ismereteket megszerezze, hogy amikor majd iskolaéretté válik a gyerek, akkor ne kelledjen az úgynevezett kisegítő iskolába küldeni, vagy amikor a gyerek hazajön az óvodából, akkor a szülők beszéljenek vele, kérdezzék meg, hogy mi történik. Vagy hogy a cigányemberek végezzék el az esti iskolát, harmadikat, negyediket, mert azt mondom nekik, az én mentalitásommal, cigánymentálitással, hogy rendkívül csúnya dolog lenne az, hogy ha a kilenc–tíz éves gyereke majd rájön, hogy az ő apukájának egy osztálya sincs. És akkor önkritikát gyakorol, és azt mondja, hogy magának van igaza, fogom csinálni, mert azt gondolom, hogy a XXI. században ez nem működik, a te gyerekednek teljesen más az igénye, neked ehhez kell igazodnod.

Hogyha megkérdezem, hogy miért nem teszel a fajtádért, akkor azt mondja, hogy már nem él úgy, mint a cigány. Attól, hogy van neki egy 91-es Golfja vagy egy Fordja, azt mondja, hogy már nem él úgy, mint a cigány, neki már nem kell ezzel a réteggel foglalkoznia.”

b) Politikai–civil társadalmi diskurzus

Roma férfi, 57 éves, felsőfokú végzettségű:

K.: Ön rengeteget dolgozik ennek a közegnek a megszólításán, mégis azt gondolom [...], hogy nem érzi magát sikeresnek.

V.: Mert nem vesznék velem részt azokban a munkákban, amelybe szeretném bevonni őket. Én egyedül vagyok tulajdonképpen, még a cigány önkormányzatnál is, elnézést, hogy a jelenlétük nélkül beszélek, de hát övelük is szeretnék együtt dolgozni, és ez nehéz.

Szerintem a megoldás Sátorajlajújhely esetében az lenne, a munka világában elért sikerek. Egy borzasztó dolog az, hogy mi dolgoztunk valamikor, húsz évvel ezelőtt háromezren az Elzettben, és úgy mentünk be dolgozni, mint hogyha hazamentünk volna. Büszkéek voltunk, volt munkahelyünk, és mindenkinek megvolt az a kis gazdasága, meg minden, a háztáji, és mentünk, dolgoztunk nyolc órát, hazamentünk. Ki ezt csinált, ki azt csinált. Ma mindez nincs, tehát az egyik megoldás az lenne Sátorajlajújhelyben, hogy a cigányoknak legyen egy munkahely, ahol dolgozhatnak, és minden teljes mértékben másképp alakul-

na. Most megint mondok egy csúnyát, és ezzel befejeztem. A volt szocialista rendszer minden cigánynak, Karcagon, Szolnokon, Telkibányán, nekünk az volt a paradicsom, mert volt munkahelyünk, az a klasszikus szocialista rendszer [támogatott].

De hát engem irritál, bocsánat, hogy mire akarom ezt a gondolatot visszavezetni, hogy mi döntsük már el, hogy mikor vagyunk cigányok és hogyan vagyunk, és saját dolgaink fölött mi rendelkezünk, mert tulajdonképpen Sátoraljaújhely város [...] három településen felszámolta az [önkormányzat] a cigánytelepet, és azt mind betelepítették ide, Sátoraljaújhelyre. Meg lehet engemet kövel is dobálni eszerint, hogy milyen szociális munkás vagyok, hogy a saját fajtám fölött is ilyen pálcát török.”

Férfi, 50 éves, felsőfokú végzettségű:

„Van-e, aki akar változtatni? Mert ez a lényeg! Mert ezt a szegmenset kellene megfogni, ezt a szegmenset kellene valahogy kiemelni és segíteni nekik. A másik dolog, visszatérve a mintához, akar-e mintát adni? Ha nem, miért nem? Miért nem akar minta lenni az, aki kiváló? Ennek is oka van... Az elmúlt években, vállalkozásvezetői tevékenységem kapcsán elég sok cigányszármazású emberrel találkoztam. Volt közöttük nagyon jó példa, aki tisztességgel, becsülettel dolgozott. Volt olyan, aki egy átképző tanfolyamon végig részt vett, mindaddig, amíg a tanfolyamnak vége nem lett, becsületes volt. Abban a pillanatban, mikor munkahelyet kapott, három nap múlva már nem jött dolgozni. Nemcsak ő, úgy az egész csapat, egy az egyben [...]. A példát, a megítélést mindig a legrosszabb-ról fogja a társadalom megítélni vagy megfogalmazni.”

Nő, 54 éves, felsőfokú végzettségű:

„[...] az emberek tudatát kell átformálni. Onnan kellene kezdeni. Meg kellene változtatni az oktatáspolitikai koncepciókat. Én úgy gondolom, hogy azzal, hogy mi néha tüzet oltunk, egyszer szegregálunk, utána integrálunk mesterségesen, a hátrányokat nem kiküszöböljük, hanem ezek után is növeljük. Hogy álságos, ha azt mondjuk, hogy felvesszünk benneteket a szakképző évfolyamra, mert a szakképző évfolyamok hetven–nyolcvan százaléka roma tanuló. És boldogok vagyunk, jutalmat adunk, kirándulást, könyvet, jutalmakat, hogy ők kitűnően végeztek, a kamara előtt büszkén vállaljuk az ő romaságukat, vagy cigányságukat, melyik gyereket hol, és amikor el kell helyezni, abban segítenek, hogy elhelyezkedjenek. Én azt gondolom, hogy amikor mi mesterségesen megkezdjük az integrációt és fel akartuk számolni a szegregációt, rosszat tettünk a nem átgondolt lépésekkel a cigányoknak. Megmondom, hogy miért, Újhely vonatkozásában különösen rosszat, mert benn ültek egy huszonöt–harmincöt fős osztályban, ők voltak a lemaradók, ők voltak, akik otthonról nem kaptak semmit, olyan szociokulturális körülmények közül jöttek [...] ők voltak, akik a magyar gyerekeket visszavetették a tanulásban, ők voltak a piszkosak, koszosak,

az ótvarosak az óvodában, és átkerülve az iskolába, ők voltak, akikkel a magyar osztálytársak és a magyar szülők nem tudtak mit kezdeni [...]. A roma gyerek hátrányba került azért, mert esetleg hangképzési problémái voltak, az anyanyelvet az anyjától nem hallotta, gagyi nyelvet ismert meg, nem tudta se a lovári, se a beás nyelvet, se a magyar nyelvet, tehát ilyen indíttatással került óvodába vagy általános iskolába. A lemaradása tovább nőtt, a hátránya tovább nőtt. Mindig azt hallotta, hogy milyen buta gyerek vagy, és tőled nem tudok tanítani. Ettől nem lett okosabb, és ha sokszor mondjuk a gyerekeknek, hogy hülye, a gyerek hülyévé válik. És hiperaktív lesz, és sajátos nevelési igényűvé válik, és az állam erre invesztálja a pénzt [...] nekünk a térségben valamit tovább kellene lépni.

Azt gondolom, hogy az oktatásunknak a legnagyobb rákfeneje, hogy a tanulóinknak nincs sikerélménye. Vajon mitől tudjuk kiküszöbölni a hátrányos helyzetű felnőtteknek a hátrányát? Mikor szeretett ő tanulni? Mikor tanítottuk meg őt tanulni vagy dolgozni? És ha ők nem tanulnak meg tanulni, akkor mit adunk, hogy ők hogyan tudnak tanulni? Megnyerjük az uniós programokra a pénzt, megnyerjük a hazai programokra a pénzt, és nem változik semmi. Maradunk a langyos vízben, itt evezünk tovább, és a hátrányok tovább fognak növekedni.

A másik probléma, amit szeretnék elmondani, hogy valóban utánajártak annak – mert azt gondolom, konkrét adatokkal bírjuk alátámasztani annak az embernek a mondandóját –, hogy az utóbbi három évben végzett pékek, pékcukrászok, húsipari tanulók körülbelül tíz százaléka dolgozik a szakmában, a cigányok közül két százalék. És ez annak tudható be, hogy a magyar gyerek sem tud elhelyezkedni a szakmában, mert mondjuk meg, mi a piacképes szakma? Határozzuk meg. Nincs piacképes szakma, nem tudjuk megmondani, miért képezünk száz péket, húsipari szakmunkást, mert a magyar gyerekeket se tudják elhelyezni. És ugyan örülnek a cigánygyerekeknek, hogy jó tanuló, jó a gyakorlati érzéke, kiváló cukrászsüteményeket süt, de amikor azt mondja a hírnevet kivívott vállalkozónak a kuncaftköre, hogy nem kellett volna a cigányt beengedni a pék- vagy a cukrászműhelybe, inkább átpártolnak a másik cukrászhoz, mert konkurencia van bőven, akkor ő is elgondolkodik azon, hogy nagyon szeretem ezeket a cigánygyerekeket, de nem alkalmazom. Szeretnék javaslatot tenni erre, ne tartsátok utópisztikus gondolkodásnak, beszélgettem cigány szülőkkel, gyerekekkel, mielőtt idejöttem, támogatták az ötletemet, illetve ők is adtak nekem ötletet. Mi lenne a véleményetek arról, ha itt a cigánysoron felépülne egy kis pékség. A cigány lakosságnak a fele itt lakik a Köztársaság úton és környékén. Vannak jól képzett, az Országos Képzési Jegyzékben szereplő szakmával bíró pék, pékcukrász szakmunkásaink, vannak kereskedőink, vannak bolti eladóink, mi lenne, ha felépülne egy kis pékség, és abba beinvesztálnánk a pénzt, és azt mondanám, hogy foglalkoztatom őket, hiszen megvan a szakértelmük. Elfogadják őket a cigányok, hiszen közülük emelkedtek ki. Létre lehetne hozni egy kis vendéglátóipari egységet, megtanítani a kulturált étkezésre, borfogyasztásra, a szórakozásra, ott programokat helyben szervezni, erősítve az identitásukat, a hagyományőrzésüket.

Még boldogan visszatérnek tanítványaink, főiskolát, egyetemet végzett tanítványaink, és mikor azt kérjük, gyertek vissza hozzánk, van álláslehetőség, kiváló roma nevelőtanár leszel, én szívesen foglalkoztatlak. Nem, mert ő nem akar a romák közelébe kerülni. El akar menni. Miért? Mert ha egyenlő bánásmóddal nevelnénk őket általános iskolás koruk óta, akkor mindenki elfogadná a másikat. Más lenne az elfogadó magatartásuk, az attitűd.”

Férfi, 50 éves, felsőfokú végzettségű:

„[...] Ha nem tudunk közülük bevonni ebbe a munkába legalább egy team nagyságrendű, segíteni szándékozó, együttműködési készséggel rendelkező romát, akkor a dolog nem fog működni. Tudom, hogy hívták, miért nem jöttek? Ez a nagy kérdés. Ha nem jöttek, hogyan lehet mégis megszólítani őket? Mert itt elképzelések már kikristályosodtak előbb is. Vannak ötleteink, vannak javaslataink, de amíg ők nem érzik ezt magukénak, addig ebből az égadta egy világon semmit nem fogunk tudni eredményesen megcsinálni, mert pontosan ugyanaz fog történni, ami az elmúlt években a roma programokkal történt. Kívülről akarták megreformálni, és a dolog megdőlt.”

Roma férfi, 57 éves, felsőfokú végzettségű:

K.: „Kíváncsi lennék, mikor az Elzettben dolgozott, akkor is érezte-e azt, hogy van cigánykérdés?”

V.: „[...] kilencvenig nem tudtam, hogy cigány vagyok Magyarországon, csak a rendszerváltásnál. A magyaroknál ilyen tudathasadás történt, mert ekkor előjött náluk a nagy magyarosodás, és elkezdtek cigányozni – megint a jelenlévő kivétel. A kilencvenes évig nem voltunk cigányok, dolgozók voltunk egy üzemben.”

Férfi, 54 éves, felsőfokú végzettségű

„Kilencven előttről azért nem szabad beszélni, mert kilencven előtt nemcsak a munkalehetőség oldotta meg a problémát, hanem a KMK, a közveszélyes munkakerülés is. Elnézést kérek. Három perc alatt elvitték azt a cigányt, aki nem dolgozott. A közveszélyes munkakerülés olyan fogalom volt, hogy [...] erről szól a történet. Egy gazdaságban, egy [...] rendszerben a kezelési módok megoldották ezt a problémát. Az egyik fele dolgozott, a másik felét meg elvitték. Most az a baj, az egyik fele lehet, hogy most is dolgozni akarna, a másik felét meg nem viszik el, és ez lejárat titeket. Ezt te mondtad ki. Erről szól a történet. Ez a kilencven utáni helyzet.”

A cigány identitású férfinak és a neves romakutatónak, Szuhay Péternek hasonló véleménye van a témáról:

„A cigánynak mondott és magukat cigánynak mondó emberek titkosan vagy nyíltan vállalt identitása függhet attól a diskurzustól, amely a többség körében a cigányokról folyik. Ennek a diskurzusnak különböző szintjei és formái vannak,

a fotóktól, művészi ábrázolásoktól a tudományos diskurzuson keresztül a politikáig, és a másik irányban a mindennapi társadalmi közbeszédig. Az, hogy a különböző településeken az intézmények képviselői és a helybéli emberek hogyan viszonyulnak a cigányokhoz, meghatározhatja a cigányok identitását és etnikus vállalását. Lehet, hogy »A« településen megengedik, hogy a faluba költözzenek cigánynak ítélt emberek, míg »B«-ben nem; lehet, hogy »C«-ben gettószerű telepre szorítják őket, míg »D«-ben hozzájárulnak ahhoz, hogy a településen akaratuk szerint elszórtan lakhassanak; és lehet, hogy »E«-ben külön cigány iskolai osztályokat hoznak létre, míg »F«-ben vegyes osztályokban tanulnak cigányok és nem cigányok.”²¹

c) Kriminalizáló diskurzus

A mássággal szemben általában mindig erős volt a kirekesztő beszédmód, még azután is, hogy a XIX. században az európai nemzetállamok deklarálták a nemzetiségek autonómiáját, vagy legalábbis a békés együttélést. Ez a beszédmód különösen akkor erősödött fel, amikor egy népcsoport – eltérő magatartása, értékrendje folytán – leegyszerűbb elmarasztalásának az látszott, ha a többségi társadalom megbízhatatlannak, kiszámíthatatlannak, hazugnak, végső soron bűnözőnek minősítette. A cigányok sajátos életmódjuk és értékrendjük okán nagyon hamar megbélyegezettek, kriminalizáltak lettek. Erről könyvtárnyi tudományos és irodalmi mű, valamint tévhit, előítélet született, amellyel mi magunk is találkoztunk a kérdések, a beszélgetések során. Nem célunk tovább erősíteni ezt a diskurzust; a következőkben azt mutatjuk be, hogy már kezd megfogalmazódni az a bűnmegelőzési koncepció, amely egyben épp e kriminalizáló beszéd erejét igyekszik csökkenteni.

Férfi, 38 éves, egyetemi végzettségű:

„Jogi eszközökkel megelőzési feladatokat operacionalizálni nem lehet. Éppen ezért szükséges, hogy például a fiatalkorúakkal és mindenféle fiatalkorúakat érintő problémákkal, valamint a hátrányos helyzetű fiatalokkal kapcsolatosan is több embernek legyen feladata, felelőssége. Van a helyi rendőrkapitányságnak. Van az önkormányzat szakirányú hatóságának, és van a civil és egyéb más szervezeteknek, akik ezt önként, vagy az önkormányzattól átvett alapon végezhetik. De ezzel mindig probléma van, ami nagyon eklatáns módon megjelent, amikor elkészítettük a bűnüldözési koncepciót tavaly májusban, és azt az Igazságügyi Minisztériumnak elküldtük véleményezésre. Kiderült, hogy ezek a szervezetek látják egymást, tudnak egymásról, de mindegyikben él egy roppant büszkeség a saját praxisára, saját szakmájára, és nagyon nehéz elérni azt, hogy ezek között a szervezetek között munkamegosztás alakuljon ki, vagy egyfajta partneri viszony. Tehát vagy magamnak vindikálom a feladatot, és akkor azt hiszem, hogy

21 Szuhaý Péter (2007): *Cigány-kép. Roma-kép*. Budapest, Néprajzi Múzeum, 99. p.

én vagyok a legfőbb megoldó kompetens, vagy pedig azt mondom, hogy nem az én történetem, és lerázom magamról. Arról beszélünk a közösségi bűnmegelőzés – és ez több mint rendőrség, ez óriási váltás – címszava alatt, hogy a rendőrfőnök oldja meg a problémát. Amikor a rendőrfőnök tapasztal egy problémát, találkozik egy csellengő fiatallal, egy iskolakerülővel, akkor nem odáig tart a feladata, hogy hazakíséri. És letudja, ne adj isten, egy rendőrségi jelentés formájában, vagy egy átirattal az önkormányzat hatósága felé, hanem néhány hét múlva végigköveti, hogy rendszeres ez a probléma, vagy egyedi jelenség volt? Mi ennek az oka? Van-e mögötte valamilyen háttér, a családi háttérben vagy a gyermek személyiségében rejlő ok. A pedagógiai szakszolgálat elég jól csinálja Sátoraljaújhelyen. Ha van valami probléma – most csak egyet kiemelttem –, ne csak egyirányú jelentés, szignalizáció legyen, hanem oda-vissza követés. A fővárosi önkormányzat gyámügyi hatóságával éppen erről beszéltünk két hete az országos értekezleten. A másik, hogy vannak feladatok, amelyek nincsenek konkrétan nevesítve, egy demokratikus jogállam nem működhet úgy, hogy az élet minden területét leszabályozza. Számos működési paraméter, működési mód van... Nem lehet minden helyi társadalmi problémára azonnal választ adni. Különösen amikor egy vidéki, egyébként borzasztóan stresszes és... mindenképpen az országos átlagtól egy kicsit lemaradottabb térségről van szó, ahol nagyon feszített a munkatempó, nagyon nagy a megélhetési konfliktus, az, hogy van-e munkahelyem, ahol dolgozom. És akkor ezek a problémák is megjelennek. De inkább nem szakmai feladatként, nem annyira kristálytiszta szakmai feladatként jelennek meg, hanem elosztva, a problémamegoldók, az ügyintézők, a szociális munkások egyéb feladatai között. És mindaddig, amíg nincs konkrétan nevesítve a gyermek- és ifjúságvédelemmel kapcsolatosan a rendőrségnek, az önkormányzatnak, a karitatív szervezetnek, a civil szervezetnek a dolga, addig nagyon nehéz megfogni, számon kérni, és egyáltalán partnerségre biztatni. Sátoraljaújhelyről beszélünk. Vannak azért egyébként eltérő, nagyon szép példák is. Nagyon sok mindennek a feltétele a pályázat, és mindenkit arra biztatunk, hogy olyan világban élünk, amikor pályázni kell, és pályázatokból kell fenntartaniuk magukat a szervezeteknek, amelyek korábban részesei vagy támogatóitjai voltak a központi költségvetésnek. Ezt van, aki elfogadja, de ezzel együtt van egy nagyon szomorú jelenség, hogy erre még ma sincsenek felkészülve. Annak idején én is részese voltam olyan képzési projektnek, ahol többek között Zemplénben készítettük fel a civileket, vállalkozókat, polgárokat a csatlakozással járó feladatokra, köztük a pályázatírással, de még ma sincsenek felkészülve. Ez az egyik megállapításom. A másik pedig, hogy rengeteg a kókler. [...]

A bűnmegelőzési koncepciónak az volt az alapja, hogy a helyi problémára helyben megfogalmazott, helyi választ kell adni. Tehát a helyi önkormányzat, a helyi rendőrség problémáját nem fogja megoldani a megyei kapitányság, az országgyűlés vagy a kormány. Ezzel együtt tisztában kell lenni azzal, hogy olyan kérdést, mint a roma konfliktusok, nem fogjuk tudni megoldani. A sátoralja-

újhelyi rendőrség nem fog tudni kezelni. Egyre több roma család telepedik le Újhelyben. Semmilyen demokratikus jogállamban ezt megakadályozni nem szabad, nem lehet. Ezzel együtt a romák együttélését valamilyen módon szabályozni kell. [...]

De azt tessék szíves lenni tudomásul venni, hogy minden konfliktus, közbiztonsági konfliktus esetében – New Yorktól Chicagóig, vagy Belgiumban vagy Angliában – akkor történt közösségi beavatkozás, ha a helyi közösséget ért sérelem meghaladta a helyi közösség tűrőképességét. Tehát mindaddig, amíg a közösség ezt tűri, addig nem fog összefogni. Tetszik érteni? Tehát ha a társadalmat, a helyi közösséget ért sérelem foka meghaladja a helyi közösség tűrőképességét. Ez egy óriási dolog.

K.: És melyek azok a konfliktusok vagy problémák?

V.: Most már ott tartunk, hogy a közösség szereplői felismerték azt, hogy van sérelem, de ebben a pillanatban a megoldást abban látják, hogy a rendőrséget vagy az önkormányzatot címkézik, felelőssé teszik a problémáik megoldásáért. Látni kell a biztonságot, olvastam a Gönczöl Katalin cikkét az *Élet és Irodalomban* a szolgáltatott igazságról, nem fogja sem az önkormányzat, sem a rendőrség megoldani. Tehát mindenkinek egy kicsit vállalni kell. Tehát amikor egy boltos, akinek elektronikai üzlete van, és huszadszor törnek be hozzá, visznek el értéket, most nem tesz meg egy negyvenezer forintos beruházást, ami egy figyelő kamera, történetesen nem vagyok kamerapárti, hozzáteszem, de a saját boltjának a védelmére ez tökéletes, akkor el kell gondolkodni azon, hogy valóban akar-e biztonságot?

Volt egy vetélkedő, egy többfordulós vetélkedő, amit a zempléni térség iskoláinak hirdettünk meg, ennek a fődíja az volt, hogy a csapat elmehet egy ilyen szállodába, ott a Hunor, ami a legjobb szálloda, és dzsakuzit, meg mindent használhatnak azzal a pedagógussal, aki felkészítette őket. Amikor én ezt elmondtam egy helyi pedagógusnak, akkor ő visszakérdezi, hogy hol találok egy olyan pedagógust Sátoraljaújhelyen, aki két órát vagy hármat a szabadidejéből el fog a gyerekekkel tölteni. Na most akkor megkérdézem, ha valóban olyan nagy a társadalmi sérelem, mint amilyen a társadalom tűrőképessége? Tehát ha egy pedagógus, nagyon leterheltek a pedagógusok, nem bántom őket, tessék megérteni, borzasztó nagy munkatempóban és teher alatt élnek mindennap. De amikor felteszem ezt a kérdést, és tényleg egy ilyen lehetőség van, akkor ez egy helyes kérdés? És ilyenből nagyon sok van, azt mondom, szükség van egy szemléletváltásra.

K.: És önök milyen megoldásokat tudnak elképzelni a romák és nem romák együttélésének javítására?

V.: A romák egymással is megosztottak. Tehát az osztályon van egy kollégám. Ő egy roma rendőr. Ő maga is jól látja, hogy mennyire megosztott a roma közösség. Sátoraljaújhelyen a helyi roma közösség ugyancsak megosztott. Tehát nincs meg bennük az a klasszikus összetartás, ami egy időben jellemezte őket. Tehát ugye a rendőrök jól tudták, ha egy roma elkövetett egy bűncselekményt, akkor

inkább vállalta az asszony, aki terhes volt, magára vette, mert jól tudta, hogy nem lesz becsukva, mégis, ha a családfenntartó, az a férfi, aki történetesen elkövette, az mentesülhet, vagy más lesz az ügy elbírálása, vagy vége. Nem tudom azt megbecsülni ma, hogy egy ilyen helyi közösségben, vagy a helyi közösségekben általában mivel lehet a romákat ilyen kohézióra bírni, összefogásra bírni. De az nagyon fontos lenne, hogy tőlük jött, tőlük származó példaképeket állítsunk.”

Az önazonosság megmutatkozik az egyén munkához való viszonyában, és az emberi tevékenységekről vallott véleményében. A közelmúlt szakirodalmában erről Váradi Mónika írja le pontosan az általános helyzetet:

„Az új szegénység [...] mintegy felülírta a szegénység hagyományos formáit, mert nyilvánvalóvá vált, hogy a legnagyobb szegénységi kockázatot a szervezett munka világától, más szóval az elsődleges munkaerőpiactól való távollét jelenti. S ez az a kardinális pont, ahol a szegénységről és a társadalmi kirekesztésről szóló diskurzus érintkezik egymással. [...]

[...] A szövetkezetek, ipari telephelyek összeomlásával eltűntek a helyi gazdaság említésre méltó foglalkoztatási potenciállal rendelkező szereplői (Kovács 1998),²² a térségi központok, városok gazdasága nem volt képes olyan mértékű regenerálódásra, hogy fel tudná szívni az első munkaerőpiacról kikerülőket se-regét, s ha akadna is munkahely, a munkaadók zöme jellemzően nem a távoli, rossz közlekedési adottságú falvakban élő dolgozókat keresi (Kertesi 2005; Köllő 2006).²³ S még ha itt keresné is, nem feltétlenül találna alkalmazható embert. Egyrészt mert az aprófalvakban élő munkaképes korú nők és férfiak többsége, különösen, ha cigány származású, alacsony iskolai végzettségű és szakképzetlen. Másrészt a tartós munkanélküliség állapota, amelyben az aprófalvak jelentős részének lakosai élnek, már nagyon hamar a folyamatos munkavégzéshez szükséges képességek és készségek elvesztéséhez, remény- és motivációvesztéshez vezet, amelyekből jó esetben komplex (képzéssel, személyre szabott mentorálással egybekötött) és költséges foglalkoztatási programok tudják kimozdítani őket, miközben az elsődleges munkaerőpiac gyengesége miatt e programok tartós eredményessége is megkérdőjelezhető [...].

[...] Ahol nincs munka az elsődleges piacon, ott a megélhetés kényszere az informális (fekete/szürke/láthatatlan) gazdaság kínálta lehetőségek felé szorítja a munkanélkülieket, szegényeket. Az informális, fekete gazdaság ugyan a gazdaság- és foglalkoztatáspolitikai Don Quijote-i küzdelmeinek örökké kitérő ellenfele, ám léte a rendszer működőképességének elengedhetetlen eleme, hiányában például a szegénység is elviselhetetlen mértékűvé, robbanásveszélyessé válna. [...]

22 Kovács Klára (1998) levele két egybeeső család-témáról. In *Jelentések a kormány roma programjának végrehajtásáról*. Budapest, Kézirat. 87. p.

23 Kertesi Gábor (2005): Foglalkoztatás és iskolázottság. *Közgazdasági Szemle*, 7–8. sz. 633–662. p.; Köllő János (2006): *Munkaerőpiac: mitől legyünk pesszimisták*. <http://romapage.hu/kollo>

Az informális gazdaságban való részvétel a felvásárlóknak értékesített gyógynövények, gomba, csiga gyűjtésétől a már említett napszámosmunkáig terjedhet. A napszámot baranyai falvakban csak »cigánymunkaként« említtették. Itt is, és tiszántúli, északi településeken is éles a verseny a napszámosmunka piacán...”²⁴

A mi vizsgálatunkban a munkanélküliségről, a regisztrált munkanélküliek viselkedéséről és társadalmi integrációjáról a kisváros egyik mértékadó személye nyilatkozott:

Férfi, 53 éves, felsőfokú végzettségű:

„A munkanélküliek száma a térségben olyan 360–3800 fő körül mozog, és rendkívül kedvezőtlen az iskolai végzettség szerinti összetétele. Az általános iskolai végzettséggel rendelkezők száma is nagyon magas, ötven–hetven százalék, sőt, ezen belül a tíz százalék még az általános iskolát sem fejezte be. És e között a tíz százalék között elsősorban roma van...”

K.: És ez a 3600-as szám regisztrált szám?

V.: Ez egy regisztrált szám.

K.: És becslések vannak arra vonatkozóan, hogy mennyi a valóságban a munkanélküli?

V.: Becsülni lehet, akár húsz–harminc százalékkal is több. Vannak olyan becslések, hogy akár ötven százalékkal is lehet több azoknak a száma, akik munka nélkül vannak. Ez az egyik oldala. A másik oldala: volt országos munkavédelmi, munkabiztonsági ellenőrzés egy építőipari cégnél, a dolgozók több mint fele feketén dolgozott. Itt is az van, hogy 3600 fő, ebből kétszáznak megvan az elfoglaltsága. Tudja, hogy mit csinál? Rendszeresen eljár alkalmi munkát végezni, vasat gyűjt meg egyéb elfoglaltsága van, meg tartja a markát az állami juttatásra... Van Audijuk, meg Mercedesük, rendkívül dívik a környéken, benzinturizmusnak hívják ezt, itt van közel Ukrajna hozzánk, hetven–nyolcvan kilométerre. Átmennek. Ide is ad kétszáz forintot, oda ötszázat, a másíknak ezer forintot, és akkor kétszáz literes tankkal vannak felszerelve ezek az autók, melleleg betesz az autójába húsz karton cigarettát. Egy karton cigarettán ezer forintot lehet keresni. Hogyha tíz kartonnal elad, az tízezer forint, melleste még a benzin.

A Munkaügyi Központ vagy a Szociológiai Intézet nagyon szép tanulmányokat készíthet, meggyőzheti őket arról, hogy a közösséghez való tartozás fontos, és milyen jó az, hogyha van munkahelye. 57 ezer forintért. Mondja erre, hogy »ezért fogok én dolgozni«?!

K.: Van sok felkínált munkalehetőség?

24 Váradi Mónika (2007): Szegénység, kirekesztettség. In Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest, Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikációs és Média-tudományi Tanszék, 69–87. p. Idézet 71. p.

V.: Ez a másik dolog, hogy elég szűkösek azok a munkalehetőségek, amelyek itt a Munkaügyi Központ kínálatában szerepelnek. Korábban a varrónői munkakör volt jellemző, éveken keresztül. [...] Varrónőket korlátlan számban képesek lettek volna felvenni és alkalmazni. Ezerkétszáz főt foglalkoztató szövetkezet, társaság volt, és most kezdték meg ennek a cégnek a felszámolását. Ez a cég is leült. Most már csak ötszázan maradtak a végére, és többségében azok is az utcára kerültek, munkanélküliek. Hogy a textilipar miért került ebbe a helyzetbe, miért nincs szüksége a magyar cégek által előállított textilipari dolgokra?

K.: Akkor ezek nők?

V.: Elsősorban nők.

K.: És sokan vannak Sátoraljaújhelyről?

V.: Mi nem különböztetjük meg, hogy valaki Sátoraljaújhelyen vagy a térség bármelyik településén lakik, mert ez egy területi feladatot ellátó kirendeltség, hogy most valaki tíz vagy húsz kilométerre lakik, ezeket az embereket mi nem regisztráljuk. A mi feladatunk fog megnőni, illetve az ő sorsuk válik bizonytalanlanná.

Azok, akik ott dolgoznak, sok esetben hónapokon keresztül fizetés nélkül, vagy nyomott áron, nyomott béreken, a bérük esetleg a minimálbért sem érte el, ebben az esetben, ezekben az emberekben megvan a munkavállalási hajlandóság. Ezeknek, ha megszűnik a munkaviszonyuk, nem biztos, hogy egykönnyen, egyhamar el tudnak helyezkedni, és újra találnak maguknak munkahelyet.

Nagyon jó az, hogy itt milliókat, tízmilliókat fordítanak képzésekre, de senki nincs, aki megmondaná nekünk, vagy utalna arra, hogy milyen szakirányba induljunk el. Vannak kísérleteink, és vannak olyan programjaink, aminek alapján próbálunk tanfolyamokat szervezni, ezzel a végzettséggel hátha megnőnek a munkaerőpiaci esélyei, és el tud helyezkedni, de nincs olyan gazdasági háttér, amelyik felmérné és jelezné a munkanélküliek felé, a munkanélküliekkel foglalkozó hivatalok felé, hogy mely irányba kell lépni. Ugyanez vonatkozik az iskolarendszerű képzésre is.

Manapság még mindig nem elfogadott, hogy a roma származásúakat egyenrangú partnerként kezelik.

Nem tudom, hogy önök ilyen emberi előítéletekkel találkoztak-e, találkoznak-e? Nem biztos, hogy egy idős ember például jó néven venné, hogyha az ő szociális gondozását roma származású ember akarná intézni. Valamilyen teljesítménykényszerben is vagyunk, mert el kell indítani egy tanfolyamot, azt meg kell szervezni, ott le kell vizsgázni az embereknek, és utána megkérdezik tőlünk, hogy milyen az elhelyezkedési arány, mennyiben tudnak azok az emberek a tanfolyam, a végzettség birtokában munkaviszonyt létesíteni?

K.: Arra vagyok kíváncsi, van-e különbség abban, hogyan élik meg a hosszú távú munkanélküliséget? Lát-e különbséget a romák és nem romák között?

V.: Nem látok különbséget. Elfogadják a helyzetet... Legnagyobb gondunk az, hogy sok esetben külső szervezeteket, a Munkaügyi Központot, az önkor-

mányzatot hibáztatják azért, hogy ők miért nem kapnak többet? Támogatás, támogatás, segítség, segély. Amióta működik az a rendszer, hogy aki nem tud elhelyezkedni az önkormányzat útján, aki nem tud közhasznú munkát végezni, sehol elhelyezkedni, az rendszeres szociális segélyt kap...

Nagyon sok ember, és különösen a romákat emelném ki, hogy ők megelégszenek azzal a bizonyos segéllyel, és az életmódjukból, az életvitelükből adódóan a kötöttséget, a rendszeres, mindennapi elfoglaltsággal járó munkát nehezen viselik. Nehezen viselik, merthogy nekik be kell menni. Ők azt szeretik, ha ezt a segélyt ők megkapják, és akkor elindulnak, és vasat gyűjtenek, vagy itt a Hegyközben – nagy gombatermő vidék ez – gombásznak.

Hogyha azt az életvitelt látják otthon, hogy nem kell felkelni, nem kell felöltözni, nem kell teljesíteni azokat az elvárásokat, amelyek a munkaviszonnyal együtt járnak [...], biztos, hogy nagyon sok tisztességes, becsületes roma is van, aki issza a levét azoknak az embereknek [a nemtörődömsége miatt], [szenvedi] azokat az előítéleteket, akik visszaélnak nagyon sok mindennel. Bűnözéssel, lopással, csalással, mások becsapásával, mert ilyenek is vannak.

Nem biztos, hogy azért váltak minden esetben munkanélkülivé, mert romák. Azért váltak munkanélkülivé, mert ők voltak azok, akik többnyire nem rendelkeztek szakképesítéssel. Minden területen manapság megvan az elvárás, hogy végzettsége [legyen]. Abban a pillanatban, a rendszerváltáskor – maga kislány volt akkor, talán csak tanulmányokból emlékszik vissza arra az időszakra, a KMK fogalmára, bezárták az embereket akkor, ha valaki havonta 21 napot nem dolgozott – [drasztikus változás lett].

K.: Úgy tűnik, mintha mindig csak a férfiakról beszélnék, roma férfiakról. Milyen a roma nők foglalkoztatottsága?

V.: Rendkívül nehéz a roma nők foglalkoztatását valamilyen irányba terelni. Kértük a Kisebbségi Önkormányzatot, hogy próbáljon valamilyen ötletet adni nekünk, ne mi találjuk ki, hogy mi az, amit lehetne a roma nők számára indítani. Nem kaptunk segítséget.

K.: Ezt ők se tartják olyan fontosnak?

V.: De fontosnak tartanák, ők megfogalmazzák ennek a fontosságát. Bár a roma családoknál az életvitelből adódóan nekik az elsődleges feladat, szerepkör a szülés, illetve a gyerekek nevelése. A férfinak a feladata, hogy a családot eltartsa. A roma nők bejelentkeznek munkanélkülinek. Nem volt nekik korábban munkaviszonyuk, ezért járadékot nem javasoltak, egy év elteltével, ha megkapják a rendszeres szociális segélyt, akkor megelégszenek azzal, hogy van valami juttatásuk, családi pótlék, meg egyéb más szociális támogatásból valahogy meg tudnak élni.

K.: És az iskolázottság, iskolai végzettség? A nyolc általánost azért befejezik?

V.: Nem jellemző, elég sok a roma lány, aki nem fejezi be a nyolc általánost. Itt a regisztrált munkanélkülieknek 10 százaléka az (3600-ból olyan 320–340 fő között mozog általában), akinek nincs meg a nyolc általános iskolai végzettsége. Ez elég magas átlag.”

Férfi, 51 éves, főiskolai végzettségű:

„Különböző dolgokat hall az ember [...] ha a szülőt kérdezem, miért nem akar lakatosnak jönni a gyereke, akkor azt mondja, minimálbérrel végezzen ilyen nehéz munkát? Ezt hallom a szülőtől. Mit hallok ugyanakkor a polgármestertől? Nincs lakatos... Vennének föl, de nincs lakatos. Ha megnézzük a térségben a szakmunkásbéreket és azoknak a szakmunkásoknak a bérét, akik, mit tudom én, ötéves gyakorlattal rendelkeznek... Mert lehet, hogy aki tizenöt éve már a szakmában van, az jobban keres, az már volt nyolc cégénél és óriási tapasztalata van, és az keres nyolcvanezer forintot, ami hatalmas bér. Nyolcvanezer forintot visz haza. Tizenöt év után. Ez nem vonzó a gyerekeknek. És nagyon sok gyerek úgy gondolkodik, meg a szülő, hogy ha olyan keveset keres, ne kelljen neki olyan nehéz munkát végezni, mint a kőművesnek. Tehát én úgy gondolom, hogy mind a kettő egyszerre van jelen. Mind a két jelenség. Tehát tényleg vannak olyan szakmunkások, akik viszonylag jól keresnek, tisztességesen keresnek, és ugyanakkor vannak nagyon sokan, akik minimálbérért dolgoznak. Ezt a pénzt ezért a munkáért keveslik. És ez nem egy vonzó dolog. Nemigen tudom, az az igazság, nagyon nehezen tudom a diákjaimat motiválni. Nagyon nehezen. A kereskedők mit látnak? A kereskedők azt látják, hogy vannak kereskedők, akik elvégezték az iskolát, és kint vannak az utcán, tehát munkanélküliek, és miért? Azért, mert a munkaügyi hivatal támogatja a munkanélkülit, akit felvesznek három hónapra, és aztán elbocsátják, és nem ért a szakmához. Tudja a gyerek, hogy nem ért a szakmához. És ő itt van, végzettséggel. Három évig dolgozott egy boltban, gyakorlatra járt. Tehát össze nem lehet hasonlítani a tudását azzal, akit fölvesznek. Ez van.

Mi megpróbáljuk a magunk lehetőségeivel motiválni őket, például az egyik az, hogy megmutatjuk, hogy Nyugat-Európában mit keresnek a szakmunkások, és hogy hol állnak. És hogy előbb, utóbb nálunk is ez lesz. Tehát ha kibírsz tíz évet, akkor ez biztos változni fog. Van, amikor azt mondjuk, figyelj, tanulj nyelvet. Menj ki. És próbálj külföldön állást keresni. És van erre is számtalan példa.”

Az identitás szempontjából meghatározó a család szerepe. A terepmunka alkalmával azonban azt tapasztaltuk, hogy a célcsoport tagjai többnyire „rejtőzködők” a családjukkal kapcsolatban. A háttérben a szemérmességen túl individuális és racionális döntések, valamint a szegénység áll. Ennek igazolásául két rövid interjúrészlet következik:

A válaszoló férfi, 36 éves, nyolc általánost végzett, kisvárosban él:

„K.: És milyen az ideális családi élet és a családi összetétel?

V.: Hát nem azért, mert a mienk négyfős, de a mai körülmények között felelőtlenség hat, nyolc gyereket felvállalni. Tehát, hogy őket tudjuk tisztességes körülmények között felnevelni, még egy átlagos jövedelemmel rendelkező család is, mint a mi családjunk, de még ennél jobb jövedelem mellett is... Így alakult a sors, hogy egy fiú, egy lány.

K.: És min múlik, hogy valaki a számára ideálisat meg tudja valósítani?

V.: Hát szerintem mindenki a saját sorsának a kovácsa. Mindenki úgy alakítja az életét, ahogy akarja, meg hát ahogy tudja. A körülmények. Hát elsősorban én határozom meg a körülményeket is.”

A válaszoló nő, 38 éves, nem fejezte be az általános iskolát, kisközségben él.

„K.: Hányszor eszik egy nap [a gyereke]?

V.: Sokszor. Összeviszsa eszik.

K.: És melyik az az étkezés, ami soha nem hiányzik?

V.: Hát a reggeli, az ebéd meg a vacsora.

K.: És mit szokott általában enni?

V.: Mikor mit.

K.: Hát mégis? Reggelire, mondjuk, mit ad?

V.: Tejberizs, bundás kenyér, pirítós. Kifli, mikor mit.

K.: Ebédet?

V.: Hát, amit főzünk.

K.: És vacsorára?

V.: Hát van, mikor szalonnát, mikor mit.”

A Zempléni Kistérség lakói identitásának lokális megismerésén túl globális szemszögből is vizsgálódtunk. Ennek háttéranyagát egy az interneten lezajlott beszélgetésre alapoztuk, és fókuszcsoporthozos beszélgetés keretében ismét megkérdeztük a résztvevőktől, kit tekintenek cigánynak.

A résztvevők szélsőségesen megosztottak voltak, miután megismerték a levelezés lényegét:

Egy levélíró:

„Eleinte még egymás mellett fogunk élni mi, cigányok és magyarok. Lassan érvényt fogunk szerezni annak, hogy a cigány nyelvet is elfogadják hivatalos nyelvnek. Mi egy nagy család vagyunk, és nagyon nagy a közösségi szellem, az együvé tartozás érzése. Nagy a gyermekáldás. A magyarokról ez nem mondható el. Világos, hogy mi fog történni. Lassan és biztosan mindinkább miénk, romáké lesz ez az ország. Mi vigyázunk majd a magyar kisebbségre. Adunk nekik munkát a saját országunkban. Európa és a világ olyan követelményeket támaszt ahhoz, hogy Magyarország bekerülhessen Európába, amelyek megteremtik a feltételeket hozzá, hogy mindez így legyen. Annyi nép eltűnt már a történelem során, amikor az adott kor domináns hatalmai ebben érdekeltek voltak...”

A válasz:

„Ha ez a levél körbejárja az országot, nem tudom, mi lesz itt. Ha mindenki úgy reagál rá, mint én. Ugyanis hihetetlenül felháborított. Rengeteg támogatást kaptok, de minek? Születek a rengeteg gyereket rakásra, aztán magukra hagyják-

tok, bűnözők lesznek, és műveletlenek. Ez a nagy családszeretet? Szerencsétlen magyar meg nem mer két gyereknél többet vállalni, mert nem bír többet tisztességesen felnevelni! És ők lesznek a jövő nemzedéke. Kérdelem én, ha nem marad az országban dolgozó magyar ember, ki fog titeket eltartani, cigányok? Ki osztja majd a segítyt, ha nem lesz miből, mert nem lesz ember, aki dolgozzon?”

Magunk azon a véleményen vagyunk, hogy épp az ilyen egyértelműen rasszista felfogás tette „forró témává” az alapkérdést, vagyis azt, hogyan vállalja az egyén az etnikai hovatartozását. Marad az évtizedek óta a hazai és a nemzetközi gyakorlatban is elfogadott megoldás: a nemzetiségi hovatartozás önbevalláson alapul.

Megjelent: Tibori Timea: Lokalitas és identitás globális szemszögből. *Kultúra és Közösség*, III. folyam, XIII. évfolyam, 2009. 2. sz. 121–131. p.